

a szülő s az ő nevelési elvei, módszerei felelősek, még jó, ha csupán neurotikus s nem tökéletesen érzéketlen, lelkiismeret nélküli felnőtté válik.

Az a tény, hogy a két könyv egy időben jelenik meg Magyarországon, s hogy a kisgyerekes családokra vonatkozó szociológiai kutatások alapján feltehető, hogy olvasótáboruk nem különül el élesen egymástól, annak a ténynek a következménye, hogy a mai magyar társadalmat jellemző értékbizonytalanság a gyereknevelés terén is jelentkezik. A mai szülőgeneráció többségének már a szülei is a szocializmus alatt nőttek fel, jártak iskolába. A korszak minden életszférát érintő, de a többség által elutasított ideológiája e téren is megingatta a tradíciók biztonságát, de helyettük csak gyakran egymásnak s a tradíciók maradványainak ellentmondó értékfoszlányokat adott. Ennek az ellentmondásos helyzetnek a „terméke” egy olyan új szülőgeneráció, amelynek tagjai bizonytalanok szülői szerepükben, gyerekeikkel kapcsolatos elképzeléseikben, elvárásaikban. S kérdés, hogy e bizonytalanságon átsegítheti-e őket a temérdek – akár nagyon rokonszenves elveket valló, meggyőző módszereket javasoló – gyerekeveléssel foglalkozó „kézikönyv”.

Vajda Júlia

SZÉLJEGYZETEK A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-NAK MAGYAR FORDÍTÁSÁHOZ

Max Horkheimer–Theodor W. Adorno: A felvilágosodás dialektikája
Fordította Mayer József, Geréby György, Glavina Zsuzsa, Vörösi I. Károly
Gmdolat–Atlantisz–Medvetánc, 1990 304 oldal,
160 Ft

Közel negyvenöt éves késéssel végre a szélesebb magyar olvasóközönség is kézbe vehette a Frankfurti Iskola talán legjelentősebb művét, A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-t. Ez a munka Adorno és Horkheimer közös erő-

széltéseinek eredményeként az amerikai emigrációban született meg a 40-es évek első felében. A szerzők munkahelyeül szolgáló Társadalomkutatási Intézet maga adta ki először a művet 1944-ben: sokszorosított formában és ötszáz példányban. A következő véglegesített kiadás Amszterdamban jelent meg 1947-ben, szintén nem túl nagy példányszámban. E kiadás egyes köteteit alkalomadtán még az 50-es évek végén is fel lehetett fedezni egy-egy könyvesbolt polcain. A 60-as évek társadalomkritikai szenzibilitása avatta a könyvet – Németországban – igazi bestsellerre. Horkheimer vonatkozásait követően 1969-ben készült el az első nagy példányszámú német kiadás, ezt hamarosan követte az angol fordítás. Ezután Adorno és Horkheimer közös könyve világszerte népszerűvé vált: ma az egyik legtöbbet hivatkozott és legtöbbet vitatott XX századi társadalomfilozófiai mű.

A könyv tanulmányozásakor – még mindig – a meghirdetett program elemzéséből érdemes kiindulni. Adorno és Horkheimer a 40-es évek első felében a XX. századi történelem egyik legsúlyosabb problémájával – a totalitarizmussal – próbált szembenézni. „Valóban nem kisebb célú tűzünk magunk elé – írják a szerzők az ELŐSZÓ-ban –, mint annak megértesítését, hogy miért süllyed az emberség egy újfajta barbárságba, ahelyett hogy valóban emberi állapotba lépne?” (11. o.) A kibontakozó barbárság elméletét Adorno és Horkheimer civilizációkritikai koncepcióként fogalmazta meg. A totalitarizmust úgy módon az európai történelem hanyatlástendenciájának végső állomásként mutatják be. Az európai racionalizációs tendencia – a felvilágosodás folyamata – a szerzők szerint a totális társadalmi integráció világába torkollott. A könyv társadalomfilozófiai teljesítménye e helyzet kategóriális megragadásában áll. A kidolgozott kategóriális szerkezetet Adorno és Horkheimer érvényesnek tekintette a fasizmus bukása után létrejött társadalmi konstellációk esetében is. A manipuláció szerintük életben tartja a totalitárius tendenciákat. E tendenciák – s ezt Adorno néhány megjegyzése is alátámasztja – különös keménységgel érvényesültek a „bürokratikus szocializmus” világában. A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA így különös és érdekes olvasmány lehet egy olyan szituációban, amelyet éppen a szocialista totalitariz-

mustól való megszabadulással jellemezhetnénk. Ezúttal a magyar olvasóközönség kezébe adott fordítást fogom mérlegre tenni – legalábbis néhány vonatkozásban.

A fordítás stílusúcai szempontból – első megközelítésben ennyit mondhatunk – sikeresen úrrá lett a nehézségeken. A fordítók a nehezen kezelhető „barokkos” mondatokkal átszőtt német szövegből magyarul is jól és lendületesen olvasható könyvet hoztak létre. A mondat szerkezetek kezelése és a beiktatott ismétlések a legszigorúbb követelményeket is kielégíthetik. A stílusúcai sikerek árnyékában azonban, főleg az első fejezetben – melynek elemzéseit Habermas a könyv szubsztanciájának tekintette – jelentős fordításterminológiai problémák húzódnak meg. Az alábbiakban, jelzésszerűen, ezek áttekintésére vállalkozom.

1. Az első fejezet a tudás és a hatalom viszonyának ecsetelésével kezdődik: „Das Wissen, das Macht ist, kennt keine Schranken...” – olvashatjuk az eredetiben (DIALEKTIK DER AUFKLÄRUNG. Fischer Verlag, 1969. 10. o.). Bayer József fordításában ez a szövegrész így hangzik: „A tudás, amely hatalom, nem ismer korlátokat...” (20. o.) Itt a fordítás elfogadható, de már benne van a félreértés lehetősége: Adorno és Horkheimer arról a tudástól beszél, amely egyben hatalom is, a magyar fordítás viszont a tudás és a hatalom általános azonosítására hajlik. Ezért csúszik teljesen félre a következő mondat fordítása: „Technik ist das Wesen dieses Wissens” (uo.) – a „dieses” mutató névmás egy meghatározott tudásra utal, ennek azonban a magyar fordításban már nyoma sincs: „A technika a lényege a tudásnak” (Uo.) E változtatás eredményeként megszűnik A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁT átszövő kritikai elemzés önmegalapozásának lehetősége. Adorno és Horkheimer pedig – ahogy azt a következő pontban megpróbálom kimutatni – feltétlenül szeretne volna megoldani ezt a problémát. A tudás minden lehetséges formáját a hatalom közegébe integráló felfogás majd csak a francia posztmodern filozófiában válik meghatározó elképzeléssé; A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁNAK e koncepcióval való egybemosása mindenképpen elkerülendő.

2. A hatalmon kívül álló tudás hordozójának jelölje – talán így lehetne értelmezni

Adorno és Horkheimer elemzéseit – a filozófia. A filozófia belső racionalitása a „matikus demokrat” „mitológiai lényegiségekké” alakította át (magyar kiadás 22. o.). E lényegiségek tematizálása – amely a preszokratikus korszakban indult útjára – Platón filozófiájában (az ideák elméletében) érte el paradigmátikus alakzatát. A Platón által meghatározott filozófiai vonulat, a szerző szerint, egészen a hegeli filozófiáig nyomon követhető. A felvilágosodás – mint hatalomorientált tudás – alapvető tendenciája szerint a filozófiai gondolkodás ellen irányul. A felvilágosodás mindent megtesz a mítikus eredetű filozófia aláaknázására. A koncepció mélyén a német terminológia „csúsztatása” rejlik: a platóni ideáknak és a hegeli eszmének „Idee”-ként történő megnevezése. A magyar nyelvben azonban a platóni ideák és a hegeli eszme megnevezésére nem áll rendelkezésre közös terminológia. A fordítás, jól érezve a tartalmi nehézségeket, általában az „eszme” kategóriájával próbálja megragadni a Platónról Hegelig kifejlesztett filozófiatörténeti tendenciát. (Ez a tendencia azonban a fordításban gyakran elmosódik, mert időnként Platón kapcsán mégiscsak becsúszik – a magyar filozófiai köznyelvben meghonosodott „ideák” terminusa.) A mítikus eredetű filozófia azonban – ez a szerzők egyik alapvető felismerése – maga is tartalmaz „felvilágosult” mozzanatokat: az ideák és a számok világának platóni analógiájától egészen a hegeli rendszerigényig. A filozófia így maga is tartalmaz bizonyos – a tudomány irányába mutató – „hatalmi” mozzanatokat. E mozzanatok kiküszöbölését – a számok és a rendszerek világának meghaladását – Adorno és Horkheimer csak olyan filozófia közegében tartja lehetségesnek, amely a Platón által meghatározott tendenciával ellentétben a művészet szféráját állítja a tematikus érdeklődés középpontjába. Ily módon válna lehetségessé a hatalmon kívül álló tudás megalapozása. (Az „Idee” közegében mozgó filozófiai tradíció művészetellenességére vonatkozó elképzelés a hegeli eszmétől újra eltekint, és csak a platóni ideákat tartja szem előtt.)

3. Adorno és Horkheimer „a felvilágosodás dialektikájának” koncepcióját – legalábbis részben – a szorongás (Angst) és a félelem (Furcht) dialektikájaként fogalmazza meg. A műnek ez a dimenziója azonban a következőket ter-

minológiai fordítások miatt a magyar kiadásban teljesen veszendőbe ment. E kierkegaard-i eredetű fogalmakat már csak azért sem lehet pusztán szülszituációknak tekinteni – mint ahogy azt a magyar fordítás teszi –, mert aligha lehet feltételezni, hogy a Kierkegaard-monográfiával habilitáló Adorno e fogalmaknak ne tulajdonított volna terminológiai súlyt. (Az utóbbi évek kutatásai – Habermas közléseivel ellentétben – egyértelműen igazolták, hogy az első fejezet koncepciójának kidolgozásában Adornónak is rendkívül jelentős szerepe volt. Lásd ehhez Gunzelin Schmid-Noerr utószavát: Max Horkheimer: GESAMMELTE SCHRIFTEN. Bd 5. Fischer Verlag, 1987.) Érthetőnek tűnik számomra például – és itt a stíluszukai okok sem segíthetnek –, hogy miért „csúszkál” az *Angst* fordítása: a félelem, a szorongás és az absztrakt félelem között. A félelem és a szorongás fogalmainak értelmezésekor tehát mindenképpen a kierkegaard-i gyökerekből kell kiindulnunk. A szorongás Kierkegaard-nál a létezés szembesülése a semmivel. (Lásd a DER BEGRIFF ANGST című könyvének elemzéseit.) Ezt a „semmit” Adorno és Horkheimer Freud nyomán az emberi létre leelkedő veszélynek – a saját test, a külvilág és a többi ember felől érkező lehetséges fenyegetések – formájában konkretizálják. Az emberiség Freud szerint e veszélyeken úgy próbált úrrá lenni, hogy kiépítette a kultúra birodalmát. (Lásd ehhez a ROSSZ KÖZÉRZET A KULTÚRÁBAN című esszé gondolatmenetét.) Adorno és Horkheimer ilyen elméleti előzmények után a szorongást a felvilágosodás forrásává teszi. „A felvilágosodás – olvashatjuk a magyar fordításban – a radikálissá váló, műtákos szorongás.” (93. o.) A freudi kultúra- és az adornói–horkheimeri felvilágosodásfogalom döntő különbsége abban áll, hogy a frankfurti gondolkodók egyértelműen a hatalommal azonosuló tudomány fenoménjét állítják középpontba. A hatalommal azonosuló tudás forrása-ként így módon a szorongás jelenik meg. (Ezen a ponton kerülünk csak szembe azzal az ószövetségi hagyománnyal, amely szerint a bölcsesség – és ezzel együtt mindenemű emberi tudás – alapja a félelemben – az Istentől való félelemben – rejlik. (ZSOLT. 111, 10; PÉLD. 1, 7; 9, 10.) Adorno és Horkheimer szerint a szorongásra épülő emberi tudás leg-

főbb ígérete a félelem nélküli élet volt. A félelem Kierkegaard-nál – s ezt Adorno és Horkheimer átveszi – mindig konkrét tárgyból kiinduló veszélyek hatásaként jön létre. A szorongásra alapozott tudás azt ígérte tehát, hogy az ember mindent birtokba vehet, és semmitől sem kell már félnie. Adorno és Horkheimer koncepciója azt akarja igazolni, hogy a Kierkegaard-nál általában egymással nem közvetített két fogalom sajátos negatív összefüggéssel rendelkezik: a szorongás bázisán nem lehet megszabadulni a félelemtől sem. A felvilágosodás programjának kudarcára a negatív összefüggésre épül. Legalábbis ez olvasható ki a könyv első két mondatából: „*Seit je hat Aufklärung im unfassendsten Sinn fortschreitenden Denkens das Ziel verfolgt, von den Menschen die Furcht zu nehmen, und sie als Herren einzusetzen. Aber die vollends aufgeklärte Erde strahlt im Zeichen triumphalen Unheils*” (10. o.) A magyar fordításban azonban a „*Furcht*” (félelem) szó helyett a „*rettegés*” szerepel, és így a fentiekben elemzett összefüggés egészen kiiktatódik.

4. Zavarbaejtő a „*lét*”-tel kapcsolatos terminológiák fordítása is. Adorno és Horkheimer a *Sein*, a *Seiende* és a *Dasein* fogalmainak használatakor minden erejükkel megpróbálnak kívül maradni a heideggeri *LÉT* és *IDŐ* által kifeszített kategorális hálón. Ennek eredményeként a szerzők a „*lét*”-tel kapcsolatos fogalmakat újra a tradicionális német filozófiai nyelv terminológiáiként értelmezik. (E terminológiák magyar megfelelőinek meghatározásával birkóztak már bizonyos értelemben Szemere Samu Hegel-fordításai is.) A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak magyar fordítása – alapjában véve úgy tűnik – megpróbálja áttemelni a német terminológiai szerkezetet: a *Sein*=*lét*, a *Dasein*=*létezés* és a *Seiende*=*létező* fordításokkal. Ezt a terminológiai szerkezetet azonban teljesen megzavarják az újra és újra jelentkező fordítási csúszkálások: a *Dasein* megfelelőjeként sokszor bukkan fel a *lét* kategóriája is (lásd például a 36. és a 46. o.); a *Sein* fordításaként pedig egyszer a „*valódi létező*” (lásd 44. o.) kifejezés szerepel. A terminológiai szerkezet áttemelése helyett a fordítás így inkább terminológiai káosz felé sodródik.

5. A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak fordításakor egy érdekes és elkerülhetetlen

csapdaszituáció adódik. Az ODÜSSZEA XII. énekének elemzésekor (39. o.) a szerzők a szirének csábítását a múltba merülés csábításaként értelmezik. A szirének így mindenről tudnak, ami a múltban Odüsszeusszal történt. S ekkor következik egy idézet az ODÜSSZEA-ból, melyet a fordítás Devecseri Gábor magyartításából vesz át: „*mert mi tudunk mindent, mi a látgerü trójai sákon / túrtuk az argoszi és trósz küzdők isteni szóra / és mindent, ma az életadó földön megessék még*”. (189–191. sor.) De a német kiadásban a szóban forgó idézet – a kontextuális összefüggéseknek megfelelően – múlt időben áll: „*Sie wissen alles, was irgend geschah auf du viel ermahrenden Erde...*” (39. o.) Fölmerülhetne a gyanú, hogy a német és a magyar ODÜSSZEA-fordítások között eltérés van, s a szóban forgó szöveghely magyar fordításának jelenidejűsége megsérti Adorno és Horkheimer gondolatmenetének összefüggéseit. Közlebről tekintve azonban (ahogy azt Heidrun Hesse bebizonyította, VERNUNFT UND SELBSTBEHAUPTUNG című könyvében – Fischer Verlag, 1984. 170. o. 12-es jegyzet) nem a magyar ODÜSSZEA-fordítással van baj, hanem Adorno és Horkheimer szövegkezelésével: nem létezik ugyanis, és nem is lenne helyes egy olyan német fordítás, amely múlt időt alkalmazna. A helyes fordítás beiktatása tehát megsérti az Adorno és Horkheimer által felépített gondolatmenetet. A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak magyar fordítása ezt a csapdát azonban észre sem vette.

A felsorolt fordításterminológiai problémák komoly akadályokat gördítenek az elmélyültebb kritikai recepció útjába. A sorozatban előforduló fogalmi „csúszkálások” – legalábbis részben – szétolvasztják a mű terminológiai struktúráját. Pontosabban: az a benyomásunk támadhat, hogy Adorno és Horkheimer könyve nem is rendelkezik ilyen struktúrával. Enélkül pedig A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA nem tarthatna a XX. század jelentős filozófiai alkotásai közé.

A magyarul késéssel megjelenő és már jelentős recepciótörténettel rendelkező műveket általában előszó vagy utószó próbálja közelebb hozni a magyar olvasóhoz. Egy értő és elmélyült kommentár ezáltal is sokat segíthetett volna, hiszen a Horkheimerrel és Adornótól eddig magyarul megjelent művek alig-

ha biztosíthatnak megfelelő talajt A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak befogadásához. Ehelyett a mű magyar kiadása „tájékoztató” irodalomlistát közöl, mondván: akit bármi is érdekel ezzel a könyvvel kapcsolatban, mindennek utánanézhethet. A felsorolt művekből persze a teljes magyar könyvtárhálózatban jobb esetben is csak két-három példány található. Ennél azonban lényegesebbnek tűnik az a kérdés, hogy valójában miről is tájékoztatnak a megadott könyvek. Ha közelebről megnézzük a közölt listát, akkor nagyrészt olyan művekre bukkanunk, amelyek a Frankfurti Iskola általános gondolatrendszerét ismeretük. Nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy Adornónak és Horkheimernek mely (esetleg már magyarul is megjelent) írásai készültek elő A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak koncepcióját, és mely művekben folytatódnak az itt kifejtett gondolatok. A megadott könyvek – leszámítva Axel Honneth és Helmut Dubiel elemzéseit – nem tekinthetők markáns recepciótörténeti alkotásoknak sem. Az embernek az az érzése támad, hogy a közölt lista mellé számtalan hasonló eklektikus listát lehetne felsorolni – a „tájékoztató” céljából. A megadott művek eklekticizmusa és „tájékoztató” jellege talán csak egyvalamit igazol egyértelműen: a magyar filozófiai közélet kiskorúságát. A könyvet azonban ilyen emlékeztetés nélkül – talán – még szívesebben vettük volna kézbe.

Weisz János

ATHENAEUM 1.

Mi az esztétika?

1 kötet, 1 füzet, 1991

T-Twins-kiadás. Főszerkesztő Bocsi Béla
190 oldal, 149 Ft

Amikor egy új folyóirat megjelenésén örvendezik a kritika, szokása szerint a paletta színeinek bővüléséről, új irányzatok üdvöztető hatásáról, a honi kultúra gazdagodásáról szóló retorikai paneleket veszi elő eszköztárából, és mindaddig a tematika körülírásának út-